

О. П. Божко, Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ЗАСВОЄННЯ УЧНЯМИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТАХ РІЗНИХ СТИЛІВ МОВЛЕННЯ

Божко О. П.

Засвоєння учнями особливостей функціонування складних речень у текстах різних стилів мовлення

У статті розкрито лінгвістичні засади засвоєння учнями особливостей функціонування складних речень у текстах різних стилів мовлення. Спираючись на дослідження зі стилістики та лінгводидактики, автор узгоджує стилі мовлення (науковий, офіційно-діловий, художній, публіцистичний, конфесійний, розмовний) із функціями мови та сферами діяльності людей; з'ясовує поняття „функційний стиль мовлення”. Акцентує увагу, що з метою свідомого визначення учнями належності будь-якого висловлювання до того чи іншого стилю слід спиратися на комплекс його стильових ознак. Автор аналізує основні стилетвірні риси текстів різних стилів, зумовлені метою, сферою застосування, тематикою висловлювань, а також особливостями функціонування засобів мови всіх рівнів, зокрема складних речень (складносурядних, складнопідрядних, безсполучникових, багатокomпонентних із різними видами зв'язку). Наголошує, що в процесі роботи з текстами художнього та публіцистичного стилів учнів доцільно залучати до аналізу висловлювань, у яких містяться стилістичні фігури, утворені на базі складних речень. Характеризує такі стилістичні фігури, як порівняння, антитезу, паралелізм, синтаксичну анафору, градацію, парцеляцію, ампліфікацію, полісединтон (багатосполучниковість), асидентон (безсполучниковість), зевгму, риторичне питання тощо. У належному знанні учнями стилістичних закономірностей уживання складних речень, уміннях доречно застосовувати у власному мовленні складні конструкції та утворені на їх основі стилістичні фігури автор убачає важливі чинники формування текстотвірної компетентності школярів 5–9 класів.

Ключові слова: текстотвірні вміння, стиль мовлення, складне речення, стилістична фігура.

Божко Е. П.

Усвоение учениками особенностей функционирования сложных предложений в текстах различных стилей речи

В статье раскрыты лингвистические основы усвоения учениками

особенностей функционирования сложных предложений в текстах различных стилей речи. Опираясь на исследования по стилистике и лингводидактики, автор сопоставляет стили речи (научный, официально-деловой, художественный, публицистический, конфессиональный, разговорный) с функциями речи и сферами деятельности людей; выясняет понятие „функциональный стиль речи”. Акцентирует внимание, что с целью сознательного определения учащимися принадлежности любого высказывания к тому или иному стилю следует опираться на комплекс его стилевых признаков. Автор анализирует основные стилеобразующие черты текстов различных стилей, обусловленные целью, сферой применения, тематикой высказываний, а также особенностями функционирования средств языка всех уровней, в том числе сложных предложений (сложносочиненных, сложноподчиненных, бессоюзных, многокомпонентных с различными видами связи). Отмечает, что в процессе работы с текстами художественного и публицистического стилей учащихся целесообразно привлекать к анализу высказываний, в которых содержатся стилистические фигуры, образованные на базе сложных предложений. Характеризует такие стилистические фигуры, как сравнение, антитезу, параллелизм, синтаксическую анафору, градацию, парцелляцию, амплификацию, полисединтон (многосоюзию), асидентон (бессоюзию), зевгму, риторический вопрос и т.д. В крепком знании учащимися стилистических закономерностей употребления сложных предложений, умениях уместно применять в собственной речи сложные конструкции и образованные на их основе стилистические фигуры автор усматривает важные факторы формирования текстообразовательной компетентности школьников 5–9 классов.

Ключевые слова: умения текстообразования, стиль речи, сложное предложение, стилистическая фигура.

На сучасному етапі вітчизняна шкільна освіта переорієнтовує оцінку результату навчання з понять „підготовленість”, „володіння знаннями” на поняття „компетенція”, „компетентність” учнів. У нормативних документах державного рівня, що регулюють зміст загальної середньої освіти, чітко визначено основну мету навчання української мови – „формування національно свідомої, духовно багатої мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно доцільно користуватися засобами мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності..., тобто забезпечує належний рівень комунікативної компетентності” [1, с. 2].

Ефективність комунікативної компетентності значною мірою забезпечують уміння сприймати, аналізувати, відтворювати й створювати текст

(текстотвірні вміння), що їх демонструють учні в процесі спілкування. Від рівня їх сформованості залежить спроможність учня мобільно орієнтуватися й адекватно поводитися в різних навчальних і життєвих ситуаціях. А це означає, що теми з української мови на аспектних уроках мають вивчатися на текстовій різностильовій, функційно розмаїтій основі, із залученням учнів до активної мовленнєвої діяльності, на засадах текстоцентричного та функційно-стилістичного підходів. Відповідно до останнього функції мовних одиниць (слів, словосполучень) розглядаються в структурі речень і тексту, а речень – на рівні тексту [2, с. 12–16].

Питання стильової систематики в руслі лінгвостилістики розробляли Д. Баранник, І. Білодід, В. Ващенко, Г. Волкотруб, П. Дудик, С. Єрмоленко, А. Коваль, М. Кожина, Л. Мацько, М. Пилинський, Д. Розенталь, В. Русанівський, І. Чередниченко та ін. Теоретичне підґрунтя щодо стилістичного синтаксису закладали Л. Біятенко, В. Горяний, С. Єрмоленко, В. Кононенко та ін. Низку вітчизняних лінгводидактичних робіт присвячено проблемі навчання стилістики в школі. У них розроблено ключові позиції: вивчення стилістичних засобів мови в школі (О. Біляєв, А. Коваль, П. Кордун, В. Мельничайко, М. Пентилюк); робота зі стилістики у 8–9-му класах (М. Пентилюк); розвиток стилістичних умінь і навичок учнів 10–11-х класів (І. Кучеренко); формування стилістичних навичок учнів у процесі інтонаційно-сміслового аналізу усного мовлення (Б. Панов); методика опрацювання текстів наукового-навчального стилю в старших класах (О. Андрієць); стилістичні засоби синтаксису в риторичному мовленні (С. Омельчук) та багато ін. Проте увагу науковців ще й досі не акцентовано на такому аспекті розроблення методики, як навчання синтаксису складного речення як потужного засобу не лише stile-, а й текстотворення.

Дослідження лінгводидактів Т. Донченко, Н. Іпполітової, Т. Ладиженської, В. Мельничайка, Л. Мамчур, Г. Михайловської, М. Пентилюк, В. Статівки, М. Стельмаховича, Г. Шелехової та ін. і практика навчання

української мови свідчать, що процес формування текстотвірних умінь учнів стає більш ефективним, якщо вони ґрунтуються на теоретичних відомостях із:

- теорії текстотворення (теорія мовленнєвих актів, теорія дискурсу, лінгвістична прагматика, семіотика, риторика, герменевтика);
- лінгвістики тексту (за В. Мещеряковим – теорії тексту [3, с. 248]). Її ключовими поняттями є *текст, структура тексту, види зв'язку речень у тексті, текстові категорії, тип, стиль і жанр*.

Наше дослідження присвячено проблемі формування текстотвірних умінь учнів у процесі вивчення складних речень, тому з'ясуємо стилістичні можливості дво-, поліпредикативних синтаксичних одиниць. Для цього маємо розв'язати низку **завдань**: 1) визначити поняття „стиль мовлення” і стилетвірні риси текстів різних стилів; 2) проаналізувати особливості функціонування складних речень у текстах усіх стилів мовлення; 3) з'ясувати, які стилістичні фігури утворюються на основі різних видів складних речень у художньому й публіцистичному стилях.

Учені [4, с. 129], [5, с. 12], [6, с. 278], [7, с. 18], відзначають, що мова як суспільне явище виконує низку *функцій* (спілкування, повідомлення, діяння і впливу), безпосередньо пов'язаних із різними *сферами діяльності* людей (побутовою, науково-освітньою, законодавчою й діловою, суспільно-політичною, творчою, релігійною). Для їх реалізації оформилися певні різновиди мовлення – *стилі* (розмовний, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній, конфесійний) (сказане узагальнено в табл. 1). Проте сучасні зразки писемних та усних текстів характеризуються взаємопроникненням стилів. Щоб учні визначали стилістичну належність будь-якого висловлення вмотивовано, М. Пентилюк рекомендує брати до уваги такі *стильові ознаки*: 1) мовленнєва ситуація (сфера використання тексту; офіційність/ неофіційність обставин); 2) кількісний та якісний склад учасників мовлення; 3) функція [6, с. 278].

Відповідність стилів мовлення функціям і сферам використання мови

Функція мови	Сфера використання	Стиль мовлення
Спілкування	Повсякденна побутова	Розмовний
Повідомлення (пояснення)	Науково-освітня діяльність	Науковий
Повідомлення (інструктаж)	Законодавства та ділових стосунків	Офіційно-діловий
Діяння (переконання) і впливу (на думки й учинки людей)	Суспільно-політична	Публіцистичний
Діяння (зображення) і впливу (на почуття, уяву людей)	Творча діяльність	Художній
Повідомлення і впливу (на почуття та свідомість людей)	Релігійні стосунки та потреби суспільства	Конфесійний

Так, порівнюючи наукову й публіцистичну статтю, учні 7–9 класів мають дійти висновку, що за однакової кількості учасників мовлення (текст-монолог) висловлювання відрізняються саме за ознаками „сфера використання” (наука й освіта/ суспільно-політична) і „функція” (повідомлення-пояснення / діяння-переконання, вплив).

Кожен стиль має специфічні внутрішньомовні характеристики: принципи відбору, сполучання й організації мовних засобів. Саме цю ознаку науковці кладуть в основу визначення поняття „стиль мовлення” ([5, с. 12]; [8, с. 57]; [9, с. 108] та ін.). Наприклад, **функційний стиль мовлення** – це „історично складений і суспільно усвідомлений різновид літературної мови (її підсистема), яка функціює в певній сфері людської діяльності й спілкування та яку створюють особливості вживання в цій сфері мовних засобів і їхня специфічна організація” [10]; „різновид, видозміна літературної мови. <...> Колективно усвідомлені різновиди мови, що об’єднують мовні одиниці за їх функційним призначенням у певні структури” [11, с. 652].

Усе розмаїття використання засобів мови лінгвісти П. Дудик, А. Капелюшний, Д. Розенталь та ін. ([5, с. 12], [7, с. 20], [12, с. 22]) об’єднують у дві великі групи: розмовний, що вживається в усній формі, і книжний стилі.

До останнього залучають *науковий, офіційно-діловий, публіцистичний і художній* ([7; 13]).

П. Дудик [8, с. 91–94], С. Єрмоленко та Л. Шевченко [11, с. 273, с. 652–653], А. Капелюшний [5, с. 18–20], А. Коваль [14, с. 7–15], М. Кожина [15, с. 612–616] доповнюють їх ще одним – *конфесійним (церковно-релігійним)*, зважаючи на виразне виявлення індивідуальних рис і розширення сфери його функціонування. Ураховуючи той факт, що Біблія належить до світового фонду прецедентних текстів, а система канонічних сюжетів та образів здавна органічно ввійшла в українську національну свідомість і нині слугує міцним фундаментом морального кодексу сучасної людини, звертатися до текстів конфесійного стилю в процесі формування текстотвірних умінь учнів вважаємо доцільним.

Засвоєння поняття „стилі мовлення” в 5–9 класах відбувається поступово, із постійним розширенням і поглибленням змісту навчального матеріалу (див. табл. 2).

Таблиця 2

Вивчення текстів певних стилів у курсі української мови (5–9 кл.)

Клас	Зміст навчального матеріалу
5	Належність тексту до певного стилю: розмовного, наукового, художнього, публіцистичного, офіційно-ділового (загальне ознайомлення). Ознайомлення з <i>розмовним, науковим, художнім стилями</i> , сферою їх використання (побутова, соціально-культурна, наукова (навчально-наукова), суспільна, офіційно-ділова).
6	Повторення відомостей про стилі мовлення. Поняття про <i>офіційно-діловий стиль</i> .
7	Повторення вивченого про стилі мовлення. Поняття про <i>публіцистичний стиль</i> . Стилістична помилка (практично).
8–9	Повторення відомостей про стилі мовлення.

Так, у 5-му класі учні ознайомлюються зі сферами використання текстів усіх стилів, а впродовж року опрацьовують тексти переважно художнього й наукового. У 6-му класі аналізують, відтворюють і створюють тексти

художнього, наукового стилів, більш ґрунтовно опрацьовують поняття „офіційно-діловий стиль” і лише в 7-му класі – „публіцистичний стиль”. У 8–9-му класах учні повторюють відомості про стилі мовлення, працюючи над новими жанрами всіх вивчених стилів мовлення.

Формування текстотвірних умінь учнів у процесі вивчення синтаксису складного речення – справа тривала, вона не обмежується кількома аспектними уроками з названої теми в 5-му, а згодом системою уроків у 9-му класах. Якщо в текстовому дидактичному матеріалі з мови наявні складні речення, повторювати раніше вивчене слід обов’язково. Звичайно, без виділення окремих годин, принагідно. Тобто цей процес потребує від учителя такої організації роботи, щоб учні добре засвоїли теоретичні відомості про складне речення, текст (його ознаки, стилі й типи) і водночас покращували свою мовленнєву компетентність у процесі їх залучення до активної свідомої мовленнєвої діяльності. Цьому сприятиме система спеціальних *вправ і завдань*: розрізнення текстів різних стилів; виявлення їхніх стилетвірних рис; виявлення складних речень у текстах різних стилів та аналіз особливостей їх уживання; аналіз виражальних можливостей складних речень різних видів; увиразнення стилю мовлення готового тексту засобами синтаксису складного речення (робота зі складними реченнями – синтаксичними синонімами); виявлення, розрізнення й аналіз складних речень – стилістичних фігур (з урахуванням вікових та індивідуальних можливостей учнів); використання стилістичних фігур у власних текстах художнього та публіцистичного стилів із метою увиразнення мовлення, підвищення його образності й емоційності.

Учні мають усвідомити, що мета, сфера застосування й тематика висловлювань різних стилів зумовлюють їхні суттєві **стилетвірні риси**. Наприклад, для текстів *художнього стилю* властивими є високий ступінь образності, естетично спрямована експресивність, емоційність, особлива роль підтексту тощо. Висловлювання *публіцистичного стилю* характеризується експресивністю/ стандартизованістю, наявністю оцінки зображуваного й „ефекту новизни”, документально-фактологічною точністю, а *наукового* –

узагальненістю, логічністю, переконливістю тверджень, смисловою точністю, інформативною насиченістю, об'єктивністю викладу тощо. Тексти *офіційно-ділового* стилю виявляють офіційність і стереотипність, стандартизованість, лаконізм, об'єктивність, безособовість вираження й імперативність (належно-розпорядний характер) тощо. Натомість серед стилетвірних рис текстів розмовного стилю – невимушеність, непідготовленість, емоційність, фамільярність, непослідовність і переривистість, особистісний характер тощо. Тексти конфесійного стилю є сакральними, у них широко використовуються спеціальні групи лексики (підгрунтя – Біблія), вони характеризуються небуденною урочистістю, метафоричністю, наявністю кодів-символів.

За словами М. Кожині [15, с. 474–482], стилетвірні риси зумовлюють особливості функціонування **засобів мови** всіх рівнів у тому чи іншому стилі, їхню специфічну організацію. Учені Т. Плещенко, Н. Федотова [10, с. 15]) зауважують, що єдність стилю забезпечують не стільки стилістично марковані одиниці мови, скільки співвідношення мовних засобів, спільних для всіх стилів, характер їхнього відбору й сполучання, закономірності функціонування мовних одиниць у конкретній сфері спілкування.

Отже, залежно від сфери застосування мови, ситуації, цілей спілкування, змісту висловлення виокремлюються функційно-стильові різновиди, або стилі. Для кожного з них є характерною певна система відбору й організації мовних засобів усіх рівнів, у т.ч. синтаксису складного речення. **Стилістичні особливості функціонування складних речень** проаналізуємо докладніше.

Для текстів *наукового* стилю, що відрізняється виразною логічністю, інтелектуальністю, інформаційною насиченістю, відбирають найбільш місткі і водночас компактні синтаксичні конструкції. „Загалом у логізованій, інтелектуальній мові використовуються не ті структури, які відбивають готовий стан речей, а ті, в яких більше елементів інтерпретації дійсності” [14, с. 215]. Тому серед сурядних переважають не єднальні й протиставні, а наслідкові конструкції. Але повною мірою цим вимогам відповідають насамперед складні речення зі сполучниковим підрядним зв'язком. Вони, завдяки різноманітним

сполучникам і відносним словам, більш диференційовано та недвозначно передають відношення між предметами, явищами дійсності (перш за все, означальні, з'ясувальні й обставинні – причиново-наслідкові, умовні, допустові). Учні можуть дійти такого висновку шляхом аналізу текстів наукового стилю, наприклад: *Якщо ви подивитесь на небо ясної місячної ночі, то зможете побачити бліду хмару світла. Якщо ви роздивитесь її в бінокль або телескоп, то побачите, що насправді ця хмара утворена з мільйонів зірок. Усі ці зірки й більша частина інших зірок, які ми бачимо, є частиною нашої галактики – Чумацького шляху* (З дитячої енциклопедії).

Інколи предикативні частини ускладнюються зворотами з підрядним зв'язком; вставними словами й словосполученнями, що допомагають оформити перебіг думок і послідовність викладу (*по-перше, по-друге, отже та ін.*). Т. Плещенко відзначає, що безсполучникові складні речення і синонімічні їм складнопідрядні з'ясувальні виступають конструкціями зв'язку висловленої думки (*Необхідно сказати (що)... . Наголосимо ще раз (що)... . Насамкінець відзначимо (що)... . та под.*) [10, с. 30]. За словами А. Коваль, „широко вживаються тут і багатокomпонентні конструкції із сурядністю та підрядністю [14, с. 214]”.

Офіційно-діловий стиль надає перевагу простим реченням, але з-поміж складних особливо активно використовує складнопідрядні означальні та речення з непрямою мовою (складнопідрядні з'ясувальні). Наприклад:

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні,*
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,*
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,*

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує н е з а л е ж н і с т ь У к р а ї н и та створення самостійної

української держави – УКРАЇНИ. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України

24 серпня 1991 року

Розмовний стиль, за переважання простих конструкцій, не уникає й складних речень із компактною структурою, легко зрозумілою слухачеві: 1) складнопідрядних означальних та обставинних умови, часу, місця (*Якщо можеш, приходь*); 2) безсполучникових, у яких невербальні компоненти компенсують відсутність спеціальних лексико-граматичних засобів зв'язку між їх частинами: *Прокинулася – сонце високо!* (= спізнилася). Часто спостерігаємо інверсований порядок частин складного речення: з метою експресивного виділення складне речення починається з підрядної, тоді як в інших стилях нормою є її постпозиція (Пор.: *Що робити – не знаю та Не знаю, що робити; Хто уважний – підкажіть і Підкажіть, хто уважний*).

Оскільки **публіцистичний** стиль у стилістичній системі сучасної української мови посідає проміжне положення між розмовним, з одного боку, й офіційно-діловим і науковим – з іншого, і підкоряється „одному конструктивному принципу – чергуванню експресії та стандартів” [10, с. 33], то широко використовує складні речення різних структурно-семантичних типів. Наприклад, у наведеному нижче уривку автор активно вживає складнопідрядні речення з кількома підрядними (обставинними умови, означальними): *Коли йдеться про майстерність письменника..., коли хочемо визначити справжність таланту, що йде в літературу, то неодмінною ознакою тут буде, мабуть, саме це: вміння душею сприймати й відчувати народне слово, його інтонаційні відтінки, всю його багатобарвність, розмаїття, красу, часом глибоко приховану. Бо ж і у тім-то місця майстра, щоб цю красу видобути, викресати зі слова навіть найбуденнішого, створивши йому відповідне*

сусідство, надавши слову таке місце у творі, де б воно само оновилося, набуло свіжості, сяйнуло, розквітло!..

Не було випадку, щоб видатний твір літератури був написаний сірою мовою, щоб вдалось його вибудувати словами зужитими, знебарвленими до пересічності, до нудної стертості п'ятака. Енергія слова – з енергії душі, тільки так. Убога стилістика найчастіше є породженням убогої думки (О. Гончар).

У текстах **конфесійного стилю** складні речення є досить активними, зокрема: 1) складносурядні; 2) складнопідрядні означальні, обставинні (мети, причини, порівняльні), у т.ч. з кількома підрядними; 3) безсполучникові складні речення, друга частина яких пояснює зміст першої; 4) складні речення з різними видами зв'язку. Наприклад: *Ми носимо імена святих, які прожили й здійснили на землі своє покликання; ми їм присвячені, як храми присвячуються тому чи іншому святому; і ми мали би вдуматися і в значення його імені, і в ту особистість святого, що нам доступна з його життя. Адже він не лише є нашим захисником, але певною мірою й образом того, чим ми могли б бути. Повторити нічиє життя не можна; але навчитися з життя тієї чи іншої людини, святого чи навіть грішника, жити більш гідно себе та більш гідно Бога – можна (Митрополит Антоній Сурожський).*

Для текстів **художнього стилю** характерними є всі види речень, чие уживання підпорядковується закону естетичної організації змісту і форми. Переважання деяких із них буває виявом індивідуального авторського стилю письменника. Так, складносурядні речення в поезіях М. Рильського, В. Сосюри – із метою створення конкретно-чуттєвої картини, уповільненості, плавності мовлення. Наприклад: *Васильки у полі, васильки у полі, І у тебе, мила, васильки з-під вій, І гаї синіють ген на видноколі, І синіє щастя у душі моїй (В. Сосюра).* Багатокомпонентні складні речення з різними видами зв'язку в прозі Г. Тютюнника, Панаса Мирного, Є. Гуцала, поезіях Ліни Костенко – для змалювання цілісної картини з окремих деталей, наприклад: *Простір навкруги відкривався широкий, легкий, не захаращений хатами, бо розкидані вони були*

зрідка, але цей простір був позбавлений саме того, чого зараз не вистачало Галатину, до чого він звик за все своє життя і від чого не міг відцуратися (Є. Гуцало). Учені зазначають, що складнопідрядні з підрядними обставинними (місця й часу), а також означальні є типовими для розповідної манери ([15, с. 476], [16, с. 8]). За словами І. Голубовської [17, с. 50], нанизання безсполучникових складних речень у поетичних текстах виступає засобом посилення емоційно-експресивного впливу на читача. А. Коваль додає, що „сфера застосування безсполучникових складних речень у художніх текстах – це, переважно, авторські описи, розповіді, характеристики, тобто зовнішній план зображення” [14, с. 217]. У фольклорних малих жанрах (прислів'ях, приказках) часто трапляються безсполучникові складні речення із синтаксично нерівноправними частинами: *Узнала кума – знає півсела* (Народна творчість).

У процесі вивчення художнього та публіцистичного стилів мовлення вчитель має звертати увагу учнів на те, що складне речення слугує основою для утворення багатьох **зображувально-виражальних засобів (стилістичних фігур)**: порівняння, антитези, паралелізму, синтаксичної анафори, градації, парцеляції, ампліфікації, полісидинтону (багатосполучниковості), асидентону (безсполучниковості), зевгми, риторичного питання тощо. Зміст роботи має суворо відповідати віковим особливостям учнів. Адже більшість із зазначених стилістичних фігур є важкими для розуміння дітей, ґрунтовної теоретичної основи з теми „Складне речення” учні 5–8 класів ще не мають, тому більшість зазначених стилістичних фігур доцільно опрацьовувати в 9 класі. Але, наприклад, виявити порівняння, антитезу, повтор, риторичне питання спроможні й п'ятикласники (звичайно, без уживання термінології для називання певного виду складного речення). Отже, до цієї стилістичної роботи варто залучати школярів за слушної нагоди постійно. Схарактеризуємо названі стилістичні фігури більш детально.

Для **порівняння** використовуються складні речення з підрядною порівняльною частиною (часто неповною), наприклад: *У серці щось тремтить і грає, Як тремтить на сонці гілка золота* (М. Рильський). А заперечні

порівняння надають висловлюванню відтінку фольклорності: *Не чорна хмара з синього моря виступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину...* (І. Нечуй-Левицький).

Антитеза (протиставлення) являє собою зіставлення контрастних явищ, образів і понять. В основі антитези часто лежать антоніми: *Правдиве слово існуватиме вічно, брехня – одну хвилинку (Заповіт Божий)*.

Паралелізм ґрунтується на складних реченнях із однотипною синтаксичною побудовою його частин, уживається переважно в поетичному фольклорному тексті, що надає звучанню певної симетрії. Автори використовують паралелізм як прийом стилізації фольклорних мотивів. Наприклад: *Зашуміла дібровонька, листом зашуміла, Затужила дівчинонька, серцем затужила* (М. Шашкевич).

Синтаксична анафора (анафоричний паралелізм) є однією зі стилістичних фігур, яка передбачає повторення синтаксичних конструкцій або фраз у початкових частинах структурних елементів поетичного твору (на початку рядків у межах строфи або навіть цілого вірша), на відміну від анафори звукової чи лексичної – повторення одного звука (звуків), слова або декількох слів на початку речень, рядків або строф [18, с. 106]. *Я заздрю всім, у кого є слова. Немає в мене слів. Розстріляні до слова.... Я заздрю всім, у кого фарби є – Жагучі коні з дикого мольберту... Я заздрю всім, до кого лине звук, – Лічильник Гейгера пищить так потойбічно...* (І. Драч).

За **градацієй** частини складного речення розташовуються так, що кожна наступна є більш насиченою та виразною за попередню, чим досягається логічна й емоційна єдність, поступовість у розгортанні подій, образність і виразність: *Так, мабуть, і в часи Бояна квітчалася пора весняна, і накрапали молоді дощі, і хмари насувалися в Тараці, і яструби на обрій углибали, і дзвінко озивалися цимбали...* (В. Мисик).

Парцеляція виникає в результаті поділу речення на самостійні компоненти. Найчастіше парцельованими структурами функціонують відокремлені частини складного речення, виходячи за його межі. На

стилістичне й ритмомелодійне оформлення впливає кількість і обсяг парцельованих речень. Так, членуючи мовленнєвий потік, створюється „рубаний” ритм, досягається інтонаційно-змістове нагнітання за рахунок однорідних підрядних частин, наприклад: *Їй хотілося вітру. Вічного, нестримного вітру, спаханого, буйного, рвучкого. Щоб гнув додола високі дерева, гнав світ за очі хмари пилуки й куряви, здував усе на своєму шляху, вив, витанцьовував, пересувався* (П. Загребельний). При цьому вчитель має запропонувати такі завдання учням, щоби вони усвідомили: далеко не завжди парцельовані конструкції є стилістично виправданим засобом, адже для учнівських робіт властивим є саме безпідставне розривання семантично єдиної складної конструкції, особливо підрядної її частини. Тоді мова йде не про стилістичний засіб, а про граматичну помилку: *Він не зводив очей. Бо йому було соромно* (З учнівського твору).

Ампліфікація – стилістична фігура, в основі якої лежить нагромадження синонімічних або одно-типових мовних одиниць, що сприяють висвітленню зображуваного явища чи поняття в усіх аспектах. На рівні складних речень будівельним матеріалом для неї виступають складнопідрядні конструкції:

Не знав, не знав звіздар гостробородий,

Що в антисвіті є антизірки,

Що у народах є антинароди,

Що у століттях є антивіки (Л. Костенко).

Полісидентон (багатосполучниковість) – одна з фігур поетичного мовлення, виповнена повторюваними однаковими сполучниками задля посилення для посилення експресії, ліричної виразності чи медитативності. Автори можуть створювати цю фігуру з використанням складносурядних і складнопідрядних речень: *Молися Богу за Вкраїну, молися, сину мій, Щоби підняв її з руїни, щоб дав він волю їй; Щоб сонце правди і свободи над нею сяло день і ніч; щоб всякі свари і незгоди повік втекли від неї прич!..* (С. Бердяєв).

Асидентон (безсполучниковість) створюється на базі багатокomпонентних безсполучникових складних речень, посилює

медитативність: *Позасипали люди по своїх теплих захистах; спить-дрімає земля під глибоким снігом; знемігся вітер, утомилося й віхало, затихло* (Панас Мирний).

Зевгма (період) – синтаксичний прийом економії мовних засобів, коли „низка гіпотактичних (сурядних) речень зорганізується навколо спільного для всіх головного члена (що реалізується лише в одному з них, а в решті мається на увазі)” [19, с. 158]. У такий спосіб, у силу граматичної або семантичної різнорідності та несумісності сполучень, автор досягає гумористичного ефекту: *Ішов дощ і три студенти, перший – у куртці, другий – в університет, третій – у поганому настрої. Або: Переважна більшість населення звикло робити вигляд, що працює, а начальство – що платить.*

Для оформлення **риторичного питання** автори нарівні із простими використовують і складні речення – переважно складнопідрядні з’ясувальні: *Ти знаєш, що ти — людина? Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя – єдина, Мука твоя – єдина, Очі твої – одні* (В. Симоненко). Якщо в одному складному реченні поєднується різні стилістичні фігури, то таке висловлювання досягає особливої експресії. Так, у наведеному уривку вірша В. Симоненка риторичне питання містить анафору „ти знаєш”, яка ще більше підсилює смислове навантаження тексту та його емоційність звучання.

Таким чином, стилістична значущість складних речень певного типу зумовлена низкою чинників: 1) стилістичними якостями всіх його частин; 2) способом їх зв’язку; 3) порядком їх розташування; 4) ступенем їх поширеності; 5) інтонацією тощо.

Отже, належне знання учнями стилістичних закономірностей уживання складних речень і вміння доречно їх застосовувати у власному мовленні – важливі чинники формування текстотвірної компетентності школярів 5–9 класів. Свідоме засвоєння поняття „стиль мовлення” допомагає учням продукувати тексти з урахуванням конкретних умов спілкування, а доцільне використання різних видів складних речень з метою увиразнення мовного оформлення, володіння синтаксичною синонімією на рівні складних речень і

конструювання на їх основі стилістичних фігур сприяє розвитку мовлення учнів, покращує їхню мовленнєву компетентність. Перспективним напрямом є розроблення спеціальної системи вправ і завдань, спрямованих на формування текстотвірних умінь учнів на уроках вивчення синтаксису складного речення.

Література

1. **Навчальні** програми для ЗНЗ : Українська мова; Українська література. 5–9 класи. – К. : Видавничий дім „Освіта”, 2013. – 160 с.
2. **Пентиліук М. І.** Стилістична організація тексту (теоретичний аспект) / М. І. Пентиліук // Збірник наукових праць „Південний архів”. – Херсон : Атлант, 1999. – Вип. 5. – С. 12–16.
3. **Педагогическое** речеведение : Словарь-справочник / Под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской; сост. А. А. Князьков. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Флинта, Наука, 1998. – 312 с.
4. **Донченко Т. К.** Мовленнєвий розвиток учнів у процесі навчання української мови в основній школі : навчально-методичний посібник для вчителів і студентів / Т. К. Донченко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 694 с.
5. **Капелюшний А. О.** Практична стилістика української мови : Навчальний посібник / Анатолій Олексійович Капелюшний. – Вид. 2-ге, перероб. – Львів : ПАІС, 2007. – 400 с.
6. **Методика** навчання української мови в середніх освітніх закладах / Кол. авторів за ред. М. І. Пентиліук : М. І. Пентиліук, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна та ін. – 3-тє вид., доповн. – К. : Ленвіт, 2009. – 400 с.
7. **Розенталь Д. Э.** Справочник по русскому языку. Практическая стилистика / Дитмар Эльяшевич Розенталь. – 2-е изд., перераб. – М. : ООО „Издательство Ониск”: ООО „Издательство „Мир и Образование”, 2008. – 416 с.

8. **Дудик П. С.** Стилїстика української мови : Навчальний посібник / Петро Семенович Дудик. – К. : Академія, 2005. – 368 с.
9. **Пентиліюк М. І.** Культура мови і стилїстика : проб. підруч. для гімназій гуманіт. профілю / Марія Іванівна Пентиліюк. – К. : Вежа, 1994. – 240 с.
10. **Плещенко Т. П.** Стилистика и культуры речи [Электронный ресурс] : Учеб. пособие / Т. П. Плещенко, Н. В. Федотова, Р. Г. Чечет; Под ред. проф. П. П. Шубы. – Мн. : „ТетраСистемс”, 2001. – 544 с. – Режим доступа к кн. : <http://WWW.I-U.RU>.
11. **Українська мова** : Енциклопедія / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Видавництво „Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
12. **Волкотруб Г. Й.** Стилїстика ділової мови: Навч. посіб. / Г. Й. Волкотруб. – К. : МАУП, 2002. – 208 с. – Бібліогр. : с. 203–204. – ISBN 966-608-195-4.
13. **Сучасна українська літературна мова : стилїстика** / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 5–55.
14. **Коваль А. П.** Практична стилїстика української мови : Підручник / Алла Петрівна Коваль. – К. : Вища шк., 1987. – 333 с.
15. **Стилистический энциклопедический словарь русского языка** / под ред. М. Н. Кожинной – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Флинта; Наука, 2006. – 696 с.
16. **Цалко Т. В.** Практическая стилистика русского языка (функциональные стили) : Учеб.-метод. пособие / Т. В. Цалко. – Ростов-на-Дону, 2010. – 51 с.
17. **Голубовська І. В.** Практична стилїстика української мови [Електронний ресурс] : Навчально-методичний посібник для самостійної роботи студентів нефілологічних спеціальностей (денної та заочної форм навчання) / І. В. Голубовська. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2010. – 124 с. – Режим доступу до кн. : <http://eprints.zu.edu.ua/6939/2/123.pdf>.

18. **Домбровський В.** Українська стилістика і ритміка. Українська поезика / Володимир Домбровський. – Дрогобич : Видавнича фірма „Відродження”, 2008. – 488 с.

19. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – С. 158.

Bozhko O. P.

Mastering of Pupils the Peculiarities of Functioning of Complex Sentences in the Texts of Different Styles of Speech

Linguistic foundations of pupils functioning of complex sentences in texts of different styles of speech revealed in the article. Based on the studying of linguistics and stylistics, the author agrees style of speech (scientific, official-business, artistic, journalistic, religious, conversational) language with functions and activities of people; explains the concept "functional style of speech". Emphasizes that with the conscious purpose of determining students facilities of any statements to this or that style should be based on a set of stylistic traits. The author analyzes the main stylistic features of texts of different styles, due to the aim, scope of application, theme statements, as well as peculiarities of the functioning of language at all levels, including complex sentences (compound, complex, asyndetic, multicomponent with different types of communication). Notes that in the process of working with texts of artistic and journalistic style is expedient to attract students to the analysis of the statements, which stylistic figures contain, formed on the basis of complex sentences. Such stylistic figures characterizes, as a comparison, antithesis, parallelism, syntactic anaphora, gradation, parceling, amplification, polysyndeton, asyndeton, zeugma, rhetorical question and etc. Strong knowledge of students stylistic regularities use complex sentences, appropriate skills to apply in their own speech and complex structures formed on the basis of their stylistic figures, the author sees the important factors of the formation textual competence of students 5–9th forms.

Key words: the ability of forming text, style of speech, compound sentence, stylistic figure.

Відомості про автора

Божко Олена Петрівна – старший викладач кафедри мовно-літературної та художньо-естетичної освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти; аспірант кафедри мовознавства Херсонського державного університету. Основні наукові інтереси: методика навчання української мови, сучасна українська мова (синтаксис), українська мова (за професійним спрямуванням).

Стаття надійшла до редакції 25.10.2015 р.

Прийнято до друку 27.11.2015 р.

Рецензент – д. п. н., проф. Пентиліук М.І.